

Лекція 4

Етнометодологічні дослідження явищ повсякденного світу

Наше буденне життя настільки природне, спонтанне, підпорядковане здоровому глузду, що ми звичайно не замислюємося над його субстанціональною основою, не порушуємо світоглядне питання: як можливий повсякденний світ? Ми знаємо (і знання це мовчазне, воно мається на увазі), як поводитися в найрізноманітніших життєвих ситуаціях. Наприклад, відвідуючи хворого, ми повинні його підбадьорити, а не втомлювати своїми проблемами; родичам небіжчика — висловити співчуття, а не розповідати анекдоти; розмовляючи а начальником, — дотримуватися ділового тону, а не поводити себе фамільярно; ми знаємо, як почати розмову і як делікатно припинити докучливу бесіду або, навпаки, розірвати стосунки; як висловити людині свою прихильність чи неприязнь; як максимально безпечно перейти дорогу і як себе поводити, потрапивши в автомобільну пробку. Читач легко продовжить цю низку повсякденних знань та навичок нормальної, неконфліктної взаємодії у звичних ситуаціях. **Ми підкоряємося безумовним, "само собою зрозумілим" правилам співжиття, які засвоюємо з дитинства, — через пояснення батьків, друзів, учителів, а також шляхом численних спроб та помилок.**

Чи траплялося вам відчувати роздратування, нудьгу і певні труднощі, відповідаючи дитині на її нескінченні "чому"? Яка ж причина цього? Дитині доводиться пояснювати сенс та призначення речей, слів, жестів настільки звичайних для дорослої людини, що сама необхідність інтерпретувати їх заганяє нас у безвихідь. **Нам часто не вистачає слів, щоб адекватно, доступно і вичерпно пояснити значення соціальних символів, наявних у різних ситуаціях взаємодії.** Дитині знадобляться роки для набуття досвіду інтерпретації, конструювання соціального світу, для перетворення свого соціального життя на повсякденне, коли світ стає само собою зрозумілим і все менше явищ викликають подив і є проблематичними.

Природна впорядкованість соціальної реальності видається людині явищем банальним, неproblemним, що не вимагає рефлексії. Однак для дослідників повсякденного життя це те, що варте уваги і здивування. Становлення повсякденного світу як упорядкованої реальності — предмет глибокого "благоговіння"

для професіональних соціологів, оскільки воно відбувається невідомими їм шляхами.

1. Феноменологічні передумови

Проблема "життєвого світу" як світу повсякденного знання і діяльності порушувалася у пізніх працях німецького філософа, засновника феноменології *Едмунда Гуссерля* (праця "Криза європейських наук і трансцендентальна феноменологія" опублікована у 1954 р.). Е. Гуссерль ввів поняття "*життєвого світу*" і запропонував ідеї, навколо яких плідно й масштабно розвивалася феноменологічне орієнтована соціологія. **Зміст світу життя зображується ним як дійсність, яка безпосередньо переживається в досвіді і в якій ми день у день переживаємо наше життя і приймаємо її як даність.** Е. Гуссерль указав на активність людської свідомості, завдяки якій ми впізнаємо та ідентифікуємо все, що бачимо, хоча більшість наших вражень пов'язана з певною ситуацією, з особливим контекстом. Більше того, соціальний порядок створюють люди, а отже, дійсність певною мірою залежить від нашої інтерпретації її. Індивід, згідно з феноменологією, не є бранцем структури, а постійно створює і змінює її.

У соціальну науку ідеї життєвого світу були перенесені австрійським філософом і соціологом *Альфредом Шюцом* — одним із засновників "розуміючої соціології". А. Шюц вживав поняття "*повсякденний світ*" як синонім "*світу життя*", яке й увійшло в науку про суспільство.

У А. Шюца повсякденний світ складається з буденних дій, звичок, шаблонів, інтерпретації різноманітних ситуацій і реакції на них, які становлять зміст поведінки людей, а також відтворюється цією поведінкою. Це *знання першого порядку*, що визначається життєвим світом і організоване у відомих нам ідеально типових структурах, які Шюц називає *типізаціями*. *Знання другого порядку* породжується науковим розумінням спеціалістів. Дві основні ознаки характеризують повсякденну поведінку і мислення: 1) *повсякденне* — це те, що сприймається як звичне, близьке, усталене, стабільне, постійне, нормальне; 2) повсякденне життя організоване типологічне. Сприйняття людей, ситуацій, ідей у межах повсякденності — це сприйняття їх з погляду типової визначеності. Отже, А. Шюц акцентує увагу на проблемі "нормального" характеру повсякдення та на проблемі буденної типізації.

Саме за допомогою типізацій ми сприймаємо й інтерпретуємо світ. *Типізація* — це ідеальні соціальні типи людей, ситуацій, дій, об'єктів, ідей, подій, вражень, емоцій тощо. Усі типізації повсякденного мислення є складовими конкретно-історичного соціально-культурного світу, в якому вони сприймаються як даність і є соціально прийнятними. У свідомості кожного члена суспільства утвердились уявлення про типового службовця, лікаря, міліціонера, матір, учителя, хулігана, душевнохворого, закоханого, тобто про весь комплекс статусів і ролей. **Повсякденність складається також з типових ситуацій:** професійної діяльності, відвідувань лікаря, шкільних уроків, придбання товарів у магазині, приймання душі, зустрічей з друзями, сімейних обідів тощо. **Типізаціями можуть бути звичні правила і схеми поведінки у певних ситуаціях.** Наприклад, купуючи щось у магазині, слід звернутися до продавця, назвати товар, який ви хочете придбати, і кількість його, заплатити гроші в касу і в обмін на чек одержати покупку; прийшовши на прийом до лікаря, слід детально розповісти йому про стан свого здоров'я, не заперечувати проти огляду і необхідних маніпуляцій, а, вислухавши діагноз і рекомендації лікаря, взяти рецепт ліків, щоб придбати їх в аптеці. Купівля ліків у аптеці — наступна типова ситуація, і вона має свої правила. Ми знаємо про типи емоційних проявів людей, легко можемо пояснити і класифікувати стан людини, яка сміється, обурюється, плаче, бентежиться, а також припустити, яка типова ситуація викликала певну емоцію. **Проте типізації рідко бувають однозначними й простими. Навпаки, вони по-різному сприймаються залежно від контексту.**

Отже, для А. Шюца буденна дійсність складається з розумових схем і типів, які уможливають ідентифікацію і впізнання довколишнього світу. За допомогою типізацій ми впізнаємо ситуацію і вибираємо відповідну їй схему поведінки. Саме завдяки типізаціям повсякденний світ набуває сенсу, сприймається як нормальний, добре відомий і звичний.

Фондом і сховищем типів є *мова*, в якій втілюється досвід попередніх поколінь. *Мова повсякденності* — скарбниця готових, уже сконструйованих типів і характеристик, соціальних за походженням, їхній зміст індивід відкриває у безпосередньому спілкуванні з батьками, вчителями, друзями. Людина народжується і живе у соціальному світі, сприймаючи його готовим,

вибудованим до неї, відкритим для її інтерпретації і дій. Опановуючи мову, дитина навчається сприймати явища, предмети, людей та їхні дії як типи, а не як поєднання унікальних і неповторних якостей. Вона опановує типові для її середовища зразки життя ("ми — групи"), способи взаємодії з оточенням, практичні рекомендації щодо використання типових засобів досягнення типових цілей у типових ситуаціях.

Ми живемо в інтерсуб'єктивному світі, оскільки нас об'єднує з іншими людьми спільність турбот, праця, взаєморозуміння. Це світ культури, адже первісно повсякденність постає перед нами як сукупність значень, які ми повинні інтерпретувати, щоб знайти опору в цьому світі. У феноменологічних текстах послідовно йдеться про індивідів як "учасників" (*members*). Цим підкреслюється, що ми є членами однієї культури, і створюється зв'язок з тією спільною базою знання, якою володіють люди.

У повсякденному житті людина вважає очевидним, прийнятим без доказів і сумнівів, що її партнери бачать і розуміють світ майже так само, як і вона, А. Шюц назвав це несвідомо вживане припущення "тезою про взаємність перспектив". Сутність її полягає в тому, що характеристики світу не змінюються від зміни місць учасників взаємодії; обидві сторони передбачають, що вони тлумачать ситуацію так само. Як члени одного суспільства, одного культурного кола ми виходимо з уявлення, що потік подій, предметів, дій і людей має переважно той самий зміст для інших, що й для нас. При цьому учасники не заперечують факту індивідуальних відмінностей у сприйнятті світу, який ґрунтується на унікальності біографічного досвіду, особливостях виховання й освіти, специфіці соціального статусу, суб'єктивних цілей і завдань тощо.

Коли нормальний перебіг буденного життя порушується певною подією або явищем, ми говоримо про *патологію повсякденності* (наприклад, автомобільна аварія, зустріч з хуліганом, хронічне безсоння, поломка телевізора, розлучення подружжя тощо). З погляду повсякденної практики це ситуації несподіваності, "переривання" звичного перебігу подій. Оскільки будь-яка проблемна ситуація є типовою ситуацією, остільки є типові рецепти виходу з неї. Якщо виникають проблеми, для розв'язання яких власних знань і вмінь недостатньо, кожний учасник знає (це знання неререфлексивне, зафіксоване у категоріях

повсякденної мови), до кого і за яких обставин слід звертатися. Це — експерти (лікар, міліціонер, телемеханік, юрист та ін.). Явище хуліганства для обивателя — патологія, для експерта у таких справах (міліціонера) — елемент професійної рутини; безсоння для нас — проблема, для лікаря-невропатолога — звичне явище; розлучення — трагедія для подружжя й елемент звичайної професійної діяльності для юриста.

Соціологічні погляди А. Шюца лягли в основу численних (розроблених американськими соціологами) концепцій феноменологічної орієнтації: структурної соціології Едварда Тиріак'яна, соціології знання Пітера Бергера і Томаса Лукмана, етнометодології Гарольда Гарфінкеля, когнітивної соціології Аарона Сікурела та ін. Їх об'єднують спільність теоретичних джерел, відносна схожість концептуального апарату. В 1970 р. побачив світ збірник "*Розуміння повсякденного життя: до реконструкції соціологічного знання*" за редакцією Джека Дугласа, який прагнув об'єднати всі наведені теорії у соціологію повсякденності як цілісний напрям.

Найбільш гостро, багатогранне й детально феноменологічні знахідки використані, а ідеї розвинені в етнометодології — дисципліні, яка зосереджує увагу на тому, як відбуваються інтерпретація і розуміння довколишнього світу індивідами.

2. Предмет етнометодології

Теорію, викладену у праці Гарольда Гарфінкеля "*Дослідження з етнометодології*", називають викликом традиційній соціології, її вихід друком у 1967 р. об'єднав багатьох дослідників феноменологічної орієнтації у новий науковий напрям і водночас започаткував численні дискусії.

Термін "етнометодологія", запропонований Г. Гарфінкелем, не відображає програмного змісту цього напрямку. Етнометодологія не стосується безпосередньо етнографії і не є методологією соціологічного дослідження. Джонатан Тьорнер так розшифровує цей термін: *ethno* — народ, або люди; *metod* — методи, які використовують при.., *logy* — дослідження. М. Бекк-Віклунд визначає поняття "етнометодологія" так: "учення про те, як діють народи, коли живуть своїм власним соціальним життям, набувають і використовують знання про світ". Сам Г. Гарфінкель вживав назву своєї дисципліни скоріше як таємний пароль для розпізнавання "своїх" і як розділювальну межу між традиційно-соціологічним і етнометодологічним підходами.

Г. Гарфінкель починає виклад основ своєї теорії з утвердження **рівноправності всіх соціальних подій та дій як предметів дослідження**: "Етнометодологічні дослідження намагаються трактувати практичні дії, практичні обставини і практичне соціологічне мислення як теми емпіричного дослідження і, приділяючи звичайним діям повсякденного життя увагу, яка приділяється звичайно екстраординарним подіям, прагнуть пізнати їх як феномени, що самі собою заслуговують вивчення".

Повсякденні практичні дії людей та їхнє практичне мислення є тією сферою явищ, на якій зосереджується дослідницький інтерес етнометодолога. Ця феноменальна сфера настільки широка й різноманітна, що до неї можна віднести і рукостискання, і стояння у черзі, і перехід жвавого перехрестя в годину "пік", і дослідження соціолога-аналітика, і розмову з товаришем, і доведення теореми тощо.

Етнометодолог звертається до щоденного життя, прагнучи виявити його систематичний раціональний характер, тобто ті властивості, які беруть на віру, не аналізують, "бачать, але не помічають", і які є "морально примусовими". Ці відомі кожному природні властивості повсякденного життя, а також засади практичної дії Г. Гарфінкель називає "**фоновими очікуваннями**" ("*background expectancies*", "*common background*"). Члени суспільства використовують фонові очікування (типізації, буденні типи, мовою А. Шюца) як схему сприйняття й інтерпретації світу. Це дає змогу впізнавати та розуміти актуальні явища як прояви знайомих (типових) ситуацій. У кожній конкретній ситуації взаємодії людям потрібно дійти згоди щодо фонових очікувань — *імпліцитних правил*, які мають на увазі, організують і упорядковують ситуацію, з'ясовують сенс власної діяльності індивіда, дій інших і самого світу в цілому. Ці загальновідомі правила не усвідомлюються, а тільки мають на увазі, їх не можна безпосередньо спостерігати. Правила дуже важко розпізнати, сформулювати, оскільки люди рідко усвідомлюють їх, проте вони впорядковані й раціональні.

Етнометодологія зосереджує увагу не на змісті та сутності правил, а на методах, які використовуються для побудови, підтримання і перетворення соціального світу, що здається упорядкованим, тимчасом як більшість традиційних теорій зосереджуються на вивченні "правил": норм, цінностей, визначень

ситуацій та інших обставин взаємодії, встановлених діючими особами. Вивчаючи буденну діяльність людей, етнометодолог цікавиться спільними ординарними *методами*, якими послуговуються люди для оптимізації взаємодії у повсякденному житті. Вони реальні, природні, знайомі та буденні, піддаються безпосередньому спостереженню і є основною складовою людських дій, ніколи не бувають однаковими, оскільки залежать від обставин взаємодії.

За допомогою методів люди створюють чи руйнують спільні правила взаємодії, переконуючи одне одного, що поточні обставини мають упорядковану і зрозумілу структуру. У кожній ситуації фонові очікування досить своєрідні та непридатні за інших обставин, а тому люди в кожній новій ситуації змушені використовувати методи пошуку згоди щодо імпліцитних правил створення належного порядку. Через методи, що становлять повсякденні дії людей, відбувається пошук загальноприйнятих правил мислення, які роблять поведінку *"пояснюваною"*, *"описовою"* (*"accountable"*) для індивідів. За допомогою методів інтерпретується і ситуація, і поведінка учасників взаємодії. Етнометодологія сприймає соціальний світ як світ перехресних, суперечливих або подібних інтерпретацій. Основна увага приділяється безперервному процесові створення і руйнування соціального порядку, а також специфічним методам, які люди використовують для цього.

Отже, *предметом етнометодології* є методи, взяті на віру правила, що їх люди використовують, описуючи власну діяльність та діяльність інших. Це методи інтерпретацій; приховані, неусвідомлювані, нерефлексовані механізми соціальної комунікації між людьми.

Правила, або фонові очікування, є імпліцитними. Учасники взаємодії зазнають труднощів, прагнучи сформулювати їх. Коли людину запитують про них, вона або взагалі не може нічого відповісти, або не в змозі чітко розповісти, з чого складаються такі очікування. Щоб звернути на них увагу, учасник має абстрагуватися від *"життя як завжди"*, від звичного характеру буденних ситуацій. Повсякденні сцени потрібно перетворити на проблематичні, тоді передумови щоденної діяльності, яких *"бачать, але не помічають"*, стануть очевидними. З метою *"допомогти ледачій уяві"* теоретика Г. Гарфінкель вирішив провести експерименти, які

"викликають роздуми, що ведуть до відкриття дивовижних явищ у нашому нав'язливо знайомому світі". **Мета переважної більшості загальної програми експериментів — виявити і розкрити загальноприйняті фонові очікування, які мають на увазі і якими керуються учасники у ситуації взаємодії, виявити і розкрити їх через зруйнування структури цієї ситуації.** Завданням етнометодологічного дослідження є проникнення у природні соціальні обставини, за яких дослідник може спостерігати спроби людей утверджувати, створювати, підтримувати або змінювати правила видимої згоди щодо структури "реального світу". У ситуації включеного спостереження соціолог, зайнявши позицію стороннього спостерігача, повинен сприймати буденну поведінку як "антропологічне чужу".